

Бахтыбаев Мәлс Маратұлының
6D020800-«Археология және этнология» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «Археология әуесқойлары Түркістан
үйірмесінің Қазақстандағы қызметі» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс археология саласындағы алғашқы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы ретінде Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде зерттеу жұмыстарын жүргізген – Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Қазақстан археологиясына қосқан үлесіне арналады. Үйірменің құрылуының алғышарттары, оның мақсаты мен міндеттері, тарихи-мәдени ескерткіштерінде жүргізген зерттеулері Кеңес дәуірі мен Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы зерттеулермен толықтырылып қарастырылды. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің орны мен маңызы айқындалып, Оңтүстік Қазақстанда жүргізген зерттеулерінің бағыттары көрсетіледі.

Тақырыптың өзектілігі. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғалы Отан тарихының түрлі салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарының қарқынды түрде «Мәдени мұра», «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» бағдарламалар аясында жүргізіліп, белгіленген міндеттерді жүзеге асырудың бір бағыты тарихи-мәдени ескерткіштерде кешенді түрде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу және олардың негізінде қорық-музейлерін ұйымдастырып, нысандарды туристік бағыттарға енгізу болып табылды. Сондықтан тарихи-мәдени мұраны қазіргі кезеңдегі зерттеу және қорғау мәселесімен бірге ескерткіштердің ең алғашқы зерттелу тарихына да терең көңіл бөлу қажет болып отыр.

Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің археологиялық ескерткіштерінің ең алғашқы зерттелу кезеңі жүйесіз жүргізілген ізденістер болса, XIX ғ. соңында зерттеу жұмыстары арнайы белгіленген бағдарлама аясында атқарыла бастады. Осы уақыттан бастап Қазақстан археология ғылымының қалыптасуы мен оның әрі қарай дамуының негізі салынды. Сол кезде жергілікті әуесқойлар Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына кірген Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде орналасқан археологиялық ескерткіштерде ізденіс жұмыстарын жүргізді. Атқарылған зерттеу жұмыстарының негізгі бөлігін 1895 жылы Ташкент қаласында құрылған Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі орындады.

Үйірменің белсенді мүшелерінің қатарында Н.П. Остроумов, Н.В. Руднев, Ә.А. Диваев, Н.С. Лыкошин, Н.Г. Маллицкий, Е.Т. Смирнов, В.А. Каллаур, И.В. Аничков, В.П. Лаврентьев, А.К. Кларе, А.А. Черкасов, В.П. Панков, Н.Н. Пантусов, В.П. Колосовский, И.Т. Пославский, П.А. Комаров және т.б. болды.

Қазақстанның аймақтарында жүргізілген археологиялық ізденістерге тек археолог, тарихшы мамандардың емес, сонымен қатар, қоғамдағы көпшілік те қызығушылық білдіріп отырғандығы зерттеу жұмысының өзектілігі болып табылады. Себебі, бұл көп аспектті қамтиды, оның ішінде – тарихи және ұлттық сананың қалыптасу мәселесі, тарихи-мәдени мұраны сақтау, қорғау, көне ескерткіштерде пәнаралық зерттеулер жүргізу және нәтижелерін насихаттау.

Қазіргі таңда отандық археология ғылымының зерттелу тарихында жергілікті қоғамдық археологиялық ұйымдардың атқарған жұмыстарына ерекше көңіл бөлініп жатыр. Олардың атқарған ізденістерін жан-жақты қарастырмай жергілікті археология саласының даму ерекшеліктерін, сыртқы және ішкі факторлардың әсерін анықтау мүмкін емес.

Еліміздің археологиялық ескерткіштеріне мемлекет тарапынан да қызығушылық артып, көп жылдан бері арнайы ғылыми мекемелер жұмысы да қарқынды жүргізілуде. Олардың негізгі мақсаты – тарихи-мәдени мұраны қорғау және зерттеулер жүргізу болып табылады. Сол себептен, қазіргі таңда Қазақстан археологиясының өткен кезеңдердегі даму этаптарын, оның ішінде Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңін зерттеу маңызды болып тұр.

Сонымен қатар, үйірме мүшелері атқарған ізденістері археологиялық ескерткіштерді зерттеудегі көптеген сұрақтарға жауап беретін дереккөзі болып табылады.

Тақырып өзектілігі зерттеу нысандарының өзіндік құндылығына, ерекшелігіне негізделген. Оңтүстік Қазақстан өңірлерінің археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихын толық және жан-жақты қарастырып, сараптап зерттеу бүгінгі таңда аса маңызды болып отыр. Себебі, Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің еңбектері осы өңірдің тарихи ескерткіштерін зерттеудегі ХІХ ғасырдың сонынан жеткен бірден-бір дереккөз болып табылады.

Зерттеу жұмысының нысаны. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Жетісу облысы Лепсі, Қапал, Жаркент, Верный уездтері мен Сырдария облысы Әулиеата, Шымкент, Перовск, Қазалы уездтерінде атқарған қызметі болып табылады.

Зерттеу жұмысының пәні ретінде Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің атқарған ізденіс жұмыстарының нәтижесінде жарық көрген – «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» атты жинақта Қазақстандағы ескерткіштерге арналған ғылыми мақала мен баяндамалар, Қазақстан және Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған іс-құжаттар мен үйірме мүшелері туралы жарық көрген мақалалар арқау болады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың негізгі мақсаты – Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде атқарған археологиялық зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарын, оның нәтижелерін және үйірменің қызметі жайлы қорытынды жасап, Қазақстан археология ғылымының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесін көрсету.

Көздеген мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- үйірме құрылғанға дейінгі Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде орналасқан археологиялық ескерткіштерінде жүргізілген зерттеулерді анықтап зерделеу;
- үйірменің құрылуының алғышарттарын анықтап, оның рөлін, мақсаты мен міндеттерін сипаттау;
- үйірме қызметіне байласты мұрағат материалдарын жинақтап, ғылыми айналымға енгізу;
- үйірме мүшелерінің еңбектерін сараптай отырып, Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштеріне қатысты деректерді іріктеп алу;
- үйірме мүшелері жүргізген зерттеулерін кезеңі мен аймағына қарай бөліп қарастырып, үйірме мүшелерінің қосқан үлесін көрсету;
- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің атқарған археологиялық ізденістерінің бағыттарын анықтап, пысықтау;
- үйірме мүшелері көтерген мәселелердің күнімізге дейін маңыздылығы мен өзектілігін жоғалтпағандығын көрсету;
- үйірме мүшелері ашқан ескерткіштерде Кеңес дәуірі мен Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда атқарылған зерттеулерге тоқталу;
- үйірме мүшелерінің Қазақстан археология ғылымының қалыптасуына қосқан үлесін сараптау.

Диссертациялық жұмыстың территориялық аумағы. Диссертациялық жұмыстың географиялық шеңбері ретінде Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі ізденіс жұмыстарын жүргізген Жетісу облысының Лепсі, Қапал, Жаркент, Верный уездтері мен Сырдария облысының Әулиеата, Шымкент, Перовск, Қазалы уездтері (қазіргі әкімшілік-территориялық құрылымы бойынша – Қазақстан Республикасының Алматы, Жетісу, Жамбыл, Түркістан, Қызылорда облыстары, Абай облысының оңтүстік-шығыс бөлігі және Қырғыз Республикасының Талас облысының солтүстік-батыс бөлігі) алынды.

Диссертациялық жұмыстың мерзімдік шеңбері. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің Жетісу облысының Лепсі, Қапал, Жаркент, Верный уездтері мен Сырдария облысының Әулиеата, Шымкент, Перовск, Қазалы уездтерінде орналасқан

археологиялық және сәулет өнері ескерткіштерінде зерттеулер жүргізген 1895-1917 жылдар аралығын қамтиды.

Диссертациялық жұмысты жазу барысында қолданылған әдістер мен әдіснама. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі ретінде деректанулық, нақты-тарихилық, тарихи-салыстыру, тарихи-археологиялық зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихылық пен ғылыми объективтілік принциптері құрады. Біріншісі, декеккөздердің барлық түрін интерпретациялау кезінде тарихи контексті ескеруді талап етеді, сонымен қатар, зерттеу пәнін ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басы аралығында археология ғылымында орын алған процестер мен құбылыстарға байланысты қарастыруға мүмкіндік береді. Ал, ғылыми объективтілік принципі қарастырылатын материалдарға деректанулық пен тарихнамалық талдау жүргізуге негіз болды.

Үйірме мүшелері көтерген мәселелер бойынша жекелеген отандық археологтардың пікірлерін салыстыру кезінде салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды, бұл зерттелетін мәселені тұтастай қарастыруға, ал тарихи-генетикалық әдісі Түркістан үйірмесінің даму кезеңдері туралы жаңа деректер алуға мүмкіндік берді. Зерттеушілердің назарынан тыс қалған кейбір дереккөздерді саралау үшін сандық талдау әдісі пайдаланылды, оның арқасында археологиялық ескерткіштердің зерттелуіне үйірме мүшелерінің қосқан үлесін анықталды.

1895-1917 жылдар аралығында жарық көрген Түркістан үйірмесі мүшелерінің еңбектерін талдау барысында іріктеу әдісін қолданып, Қазақстанның ескерткіштеріне арналған материалдардың көлемін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмыстың жекелеген тарауларының құрылымын құру кезінде проблемалық-хронологиялық және аудандастыру әдістері қолданылды, бұл зерттеу жұмысың жазу барысында хронологиялық және аумақтық принципін ұстануға негіз болды.

Жүйелік-функционалдық талдау әдісін қолдану арқасында, құрылымы күрделі және әртүрлі ғылыми-зерттеу бағыттарда жұмыс атқарған Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесін жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Үйірменің атқарған ізденіс бағыттарының бірі археологиялық қызметі болды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Диссертациялық жұмыс 1895-1917 жж. аралығында Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде атқарған археологиялық ізденіс жұмыстарының тарихын зерделеген алғашқы еңбек болып табылады. Оңтүстік Қазақстан өңірінің археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы мәселесі күнімізге дейін кешенді түрде зерттелмеген. Зерттеу жұмысында алғаш рет үйірме қызметінің негізгі бағыттары айқындалып, сипатталған. Алға қойылған міндеттерді жан-жақты зерделеу және ғылыми талдау нәтижесінде келесі нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылды:

- Отандық тарих ғылымында алғаш рет үйірме мүшелерінің барлық еңбектері сараланып, Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасына қатысты еңбектер іріктеліп алынды. Үйірме мүшелерінің мақалалар атауы белгілі болғанымен, іс жүзінде мақаладағы деректер көпшілікке белгісіз болған, бұрын жарияланбаған жаңа деректер, суреттер, ескерткіштердің жоспарлары ғылыми айналымға енгізілді;

- Түркістан үйірмесінің құрылу алғышарттары қарастырылып, мақсаты мен міндеттері мұрағат материалдары және ғылыми зерттеулер толықтай сипатталды;

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Жетісу мен Сырдария облыстарында атқарған ізденіс жұмыстары жүйелі әрі кешенді түрде сараланып қарастырылды;

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшелері жүргізген зерттеу жұмыстардың бағыттары, ізденіс барысында айтылған тұжырымдары мен зерттеулерінің маңызы айқындалды;

- Түркістан үйірмесінің мүшелері Жетісу мен Сырдария облыстарында ашқан және қайта зерттеген археологиялық ескерткіштердің түрлері мен саны, орналасқан жері, сақталу жағдайы анықталды;

- Қазақстанның оңтүстік өңірлерінен өткен керуен жолдардың бағыттары мен

ескерткіштердің ортағасырлық жазба деректерде кездесетін қалалармен баламалау мәселесіне қатысты үйірме мүшелерінің тұжырымдары Кеңес дәуіріндегі зерттеушілердің көзқарастарымен салыстыра қарастырылды;

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде атқарған қызметі, Императорлық Археологиялық комиссиясы, Императорлық орыс археологиялық қоғамы, Санкт-Петербург университеті және т.б. ғылыми мекемелермен байланыста атқарған ізденістері қарастырылып, Қазақстан археология ғылымының қалыптасуына қосқан үлесі айқындалды;

- Үйірме мүшелері ашқан ескерткіштерді қорғау, сақтау мәселесі бүгінгі таңда қалай іске асырылып жатқанына ғылыми-практикалық баға берілді.

Қорғауға ұсынылған негізгі тұжырымдар:

- Түркістан үйірмесі құрылғанға дейінгі Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде Ш.Ш. Уәлиханов, Н.А. Северцов, М. Бекчурин, А.К. Гейнс, П.И. Пашино, П.И. Лерх, П.И. Рычков, А.П. Федченко, О.А. Федченко, В.В. Верещагин, А.Л. Кун, Н.И. Веселовский, Д.Л. Иванов, Е.Ф. Каль, В.В. Бартольд және т.б. ізденіс жұмыстарының нәтижелері зерделенді. 1856-1895 ж. аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде ғылымға белгісіз болып келген 97 археологиялық ескерткіш зерттелді. Осы зерттеулердің ішінде В.В. Бартольдтың ортағасырлық жазба деректерге сүйене отырып Талас жазығында орналасқан қалалар жайлы деректерді келтірген және бірінші болып Исфиджаб пен Тараз аралығында орналасқан қалалардың баламалау мәселесін көтерген.

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің құрылуы тарихын сараптай келе, ХІХ ғ. екінші жартысында Ресейдің ғылыми мекемелері Қазақстанда мен Орта Азияда орналасқан ескерткіштерді зерттеу мақсатында ұйымдастырылған экспедициялар жұмыстарына жергілікті шенеуніктер, мұғалімдер тартылып, солардың арасынан уақыт өте әуесқой өлкетанушылар тобы бой көтергендігі және орталықта орналасқан Жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойлары қоғамы, Императорлық ресей бағбаншылық қоғамы, Императорлық орыс географиялық қоғамы өз бөлімдерін Ташкент қаласында аша бастауы Ташкент қаласында жергілікті өлкетану үйірменің құрылуының алғышарттары болып табылады.

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесіне қатысты мұрағат деректері жинақталып, талданды. Н.П. Остроумов пен Түркістан генерал-губернатор канцеляриясы, Императорлық археология комиссиясы және Халыққа білім беру министрлігі арасында үйірме Жарғысын бекіту туралы хаттарын сараптай келе, Н.П. Остроумовтың Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесін бастапқыда Императорлық археология комиссиясының жергілікті бөлімі ретінде ашылуын көздегені белгілі болды;

- «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» атты жинақтарда жарияланған үйірме мүшелерінің еңбектері зерделенді. 1896-1917 жылдар аралығында 21 рет жинақ болып баспадан шыққан «Хаттамаларда» жарияланған 279 мақала мен баяндамалардың 116-сі Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштеріне арналған еңбектер екендігі айқындалды. Санаулы данамен шыққандықтан үйірме мүшелерінің көпшілікке белгілі бола қоймаған еңбектері, оның ішінде фотосуреттер, сызбалар, жоспарлар бірінші рет ғылыми айналымға енді;

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің 1895-1917 жылдар аралығында атқарған ізденістерін зерделей келе, үйірменің 26 мүшесі (Н.Н. Пантусов, Н. Жетпісбаев, В.А. Каллаур, И.В. Аничков, В.П. Панков, В.Ф. Ошанин, И.А. Кастанье, В.П. Лаврентьев, Н.П. Остроумов, К.Д. Баронин, Е.Т. Смирнов, Н. Руднев, П.А. Комаров, В.П. Колосовский, А.А. Черкасов, Н.С. Лыкошин, Н.В. Ковалев, А.И. Симонов, Ә.А. Диваев, Н.Г. Маллицкий, А.К. Кларе, И.Т. Пославский, П.А. Комаров, П. Спиридонов, В.А. Мустафин, И.И. Гейер) Жетісу мен Сырдария облыстарында зерттеу жұмыстарын жүргізгендігі және әр зерттеушінің ескерткіштерді зерттеудегі қосқан үлесі анықталды;

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшелері тек ескерткіштерді іздестіріп, есепке алу және сипаттап жазуымен ғана шектелмей, жазба деректерді пайдалана

отырып аймақтың тарихын, ашқан ескерткіштерді басқа өңірдегі ескерткіштермен салыстыра отырып зерделеу, қазба жұмыстарын жүргізу, ескерткіштерге байланысты аңыз-әңгімелер, жергілікті тұрғындар арасынан мәлімет жинау, керуен жолдардың бағыттары мен ескерткіштерді жазба деректерінде кездесетін қалалармен баламалау мәселесі бойынша зерттеулер жүргізген, сонымен бірге, тарихи-топографиясын зерттей отырып ашылған ескерткіштердің орналасу қартасын жасап, олардың жоспарлары, сызбалары алынғандығы анықталды;

- В.А. Каллаур, Н.С. Лыкошин ортағасырлық жазба деректерінде керуен жолдар бойында орналасқан қалаларды қалашықтармен баламалау мәселесін көтеріп, тұжырымдар жасайды. Бұл мәселе бойынша Г.И. Пацевич, Е.И. Агеева, К.А. Акишев, Л.Б. Ерзакович, К.М. Байпаков, М.Е. Елеуов, М.Б. Қожа, Б.А. Байтанаев, М.У. Турадилов және т.б. ғалымдар зерттеулер жүргізіп, өз тұжырымдарын жасағанымен, Қазақстанның археология ғылымында баламалау мәселесі қазіргі күнге дейін маңыздылығын жоғалтпаған, өзекті болып табылады;

- Үйірме мүшелері ізденіс жүргізген сәулет өңірі ескерткіштерде Кеңес дәуірі мен Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда атқарылған зерттеулері зерделеніп, талдау жасалынды. Ескерткіштердің бір қатары толығымен бұзылып кеткен, олар Діңгек, Ақтам мазары, Көкесене, Адам ата зираты, Қорқыт ата кесенесі, ал Қозы Көрпеш – Баян сұлу кесенесі Әулие ата (Қарахан), Айша бибі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Сырлытам кесенесі, Сараман қоса, Бегім мұнаралары қазіргі таңда қайта қалпына келтірілген. Ескерткіштерді қорғау, сақтау мәселесі бүгінгі таңда қалай іске асырылып жатқанына ғылыми-практикалық баға берілді.

- Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі 1895-1917 жж. аралығында Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде жүргізген ізденіс жұмыстары барысында 324 ескерткіш ашып, олар жайлы құнды деректер қалдыруы Қазақстан археология ғылымына қосқан сүбелі үлесі болып табылады. Үйірменің атқарған ізденістері ауқымды және ескерткіштердің зерттелуін жаңа деңгейге көтерді.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік маңызы. Зерттеу жұмыста тұжырымдалған негізгі қорытындыларды жоғары оқу орындарында Қазақстан археологиясы бойынша оқу бағдарламаларына теориялық, практикалық толықтырулар енгізе алады, сонымен қатар, тарих мамандығы бойынша таңдау пәні ретінде дәрістер жүргізуге болады және семинар сабақтарында пайдалануға болады.

Болашақ ізденушілер осы мәселелер бойынша өздерінің тарихнамалық зерттеулерінде пайдалануға болады. Сонымен қатар, зерттеуде келтірілген мәліметтер мен жасалған тұжырымдарды ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. бірінші ширегі аралығындағы Қазақстан археологиясына қатысты ғылыми еңбектер мен оқу құралдарын жазу барысында қолдануы, өлкетану музейлерінің тақырыптық-экспозициялық жоспарларын дайындау барысында пайдалануы мүмкін.

Жұмыстың жариялануы мен сыннан өтуі. Диссертациялық жұмыстың тақырыбына сәйкес 24 ғылыми мақала жарық көрді. Солардың ішінде докторантурада оқу барысында 12 мақала, оның 6 мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің Ғылым және жоғарғы білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті тарапынан ұсынылған басылымдарда, 1 мақала Scopus базасына енген журналда, 5 мақала халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинақтарында жарияланды және 1 ұжымдық монография.

Диссертация құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және 17 қосымшадан тұрады.